

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

(1851-1911)

Το σκοτεινό τρυγόνι της ποίησης

Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Σκοτεινά Παραμύθια*. Εισαγωγή - επιλογή διηγημάτων - σχόλια: Στρατής Πασχάλης, Μεταίχμιο 2001

Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, αμφιλεγόμενη περίπτωση στην ιστορία των νεοελληνικών γραμμάτων, συνεχίζει να προκαλεί ενδιαφέρον. Η κριτική υπήρξε αμφίθυμη απέναντί του, ενίοτε και παραναγνώστικη, κινούμενη μεταξύ ακραίων τοποθετήσεων: από επικριτική και καταδικαστική μέχρι επαινετική και δοξαστική. Το γοητευτικότερο όμως είναι ότι η αβεβαιότητα της κριτικής έχει μεταφερθεί σ' ένα πεδίο διαμάχης ανάμεσα στην ποίηση και την πεζογραφία για τη διεκδίκηση του Σκιαθίτη. Έχω την αίσθηση πως υπάρχει πολύ ακόμη φως να χυθεί σ' έναν άνθρωπο σκοτεινό και ως προσωπικότητα και ως συγγραφέα. Δεν είναι εύκολη μια βέβαιη και οριστική τοποθέτηση του Παπαδιαμάντη.

Αν λάβουμε υπόψη τις αλλαγές που συντελέστηκαν σε κοινωνικοοικονομικό επίπεδο από τον θάνατό του και εξής (μετάβαση από την αγροτική φάση στη βιομηχανική, από την ύπαιθρο στην πόλη και τον πολιτισμό, από την πίστη στην έκπτωση) και ορισμένα δύσκολα σημεία της γραφής του (καθαρεύουσα, σκιαθίτικο ιδίωμα, παρωχημένη θεματογραφία), η προσέγγιση του Παπαδιαμάντη καθίσταται δύσκολη, πολλώ μάλλον για τους νέους. Ο όγκος επίσης του έργου του είναι ένα άλλο πρόβλημα, που οδηγεί στην αναγκαιότητα των ανθολογιών. Κάποια εργασία με εμπεριστατωμένη εισαγωγή, με σαφή κριτήρια ανθολόγησης, που να προβάλλει και να αναδεικνύει πλευρές του συγγραφέα μπορεί να προσελκύσει το ενδιαφέρον του αναγνώστη.

Μια τέτοια καλαίσθητη ανθολογία υπό τον τίτλο *Σκοτεινά Παραμύθια*, με εισαγωγή, επιλογή διηγημάτων και σχόλια του Στρατή Πασχάλη, κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Μεταίχμιο. Στο τέλος του βιβλίου παρατίθεται γλωσσάρι, αναγκαίο για την άμεση ερμηνεία ασυνήθιστων ή ιδιωματικών λέξεων. Το εξώφυλλο κοσμείται με φερώνυμο του συγγραφέα πίνακα του Κ. Κατζουράκη. Είναι μια πρωτότυπη συλλογή με διαφορετική ματιά, που εμπλουτίζει τη βιβλιογραφία για τον συγγραφέα.

Το καινούργιο που κομίζει ο Πασχάλης στην εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και θαρραλέα εισαγωγή του είναι ότι κινείται πέραν της σχετικής βιβλιογραφίας και βλέπει τον Παπαδιαμάντη κάτω από νέο πρίσμα, με τρόπο φρέσκο και καινοτόμο.

Σκιαγραφεί έναν συγγραφέα σκοτεινό και ονειρικό και αναδεικνύει τη μοντέρνα διάστασή του. Πρόκειται για ένα ποιητικής πνοής, σύγχρονο και ανατρεπτικό δοκίμιο σχετικά με το ύφος και τον τρόπο γραφής του Παπαδιαμάντη.

Ανθολογούνται 19 διηγήματα. Συνδυετικός κρίκος η ποιητικότητα και «η υποβολή, το μυστήριο, η μαγεία, η δεισιδαιμονία, το υπερφυσικό, η ατμόσφαιρα του τρόμου και του ονείρου». Ο επιτυχημένος τίτλος που στεγάζει τα διηγήματα παραπέμπει στη σκοτεινή πτυχή του λογοτέχνη, αλλά και στην παραμυθική αίσθηση του απανθίσματος. Τα σχόλια, αυθόρμητες αναγνωστικές αντιδράσεις του ανθολόγου, δίνουν το στίγμα των διηγημάτων και καταθέτουν την οπτική και τα αναγνωστικά κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν για το ξεκλείδωμα των κειμένων. Ανιχνεύουν το αλληγορικό φορτίο των ιστοριών με ψυχαναλυτικά κυρίως δεδομένα. Παρά τον κίνδυνο να λειτουργήσουν περιοριστικά, παρουσιάζουν ενδιαφέρον, γιατί αποταμιεύουν μια καινούργια ερμηνευτική ανάγνωση, με οπτική φρουδική, αποκαλύπτοντας εικόνες του υποσυνείδητου και συνειρμούς του ασυνείδητου.

Ο χωρόχρονος μέσα στον οποίο εκτυλίσσονται τα διηγήματα του τόμου είναι βιωμένος. Τόπος είναι η Σκιάθος, πηγή σκηνογραφικού υλικού. Ρέματα, λαγκαδιές, βάραθρα, χαράδρες, λόχμες, δέντρα, νερόμυλοι, σπηλιές, θάλασσες αποτελούν τον κινδυνώδη χωρικό μικρόκοσμο του συγγραφέα. Ο Παπαδιαμάντης οιοει ζωγράφος αποτυπώνει με λέξεις πάνω στον καμβά του την ατμόσφαιρα μέσα στην οποία θα κινηθούν οι δράκοι, τα φαντάσματα, οι αλαφροίσκιωτοι, όλα όσα δημιουργούν μια αίσθηση παραμυθιού. Η φύση ιχνογραφημένη εξπρεσιονιστικά αναλογεί στα αισθήματα, μετέχει στη διαδραμάτιση. Η γραφή είναι κινηματογραφική, ο συγγραφέας κάνει travelling εστιάζοντας σε χαρακτηριστικές λεπτομέρειες και αναστέλλοντας τη δράση. Η σκηνοθεσία των διηγημάτων είναι φυσική, πειστική, η αληθοφάνεια αναδεικνύει την απαυγάζουσα ροή ενός ιδιαίτερου κόσμου. Ο μαγικός ρεαλισμός είναι η κρούστα που συντηρεί τα παπαδιαμαντικά κείμενα. Ο παρελθοντικός χρόνος παραπέμπει στο «μια φορά κι έναν καιρό» του παραμυθιού. Τα θέματα αντλούνται κυρίως από τη σύγχρονη της ζωής του πραγματικότητα ή από προγενέστερες εποχές, οπότε ο συγγραφέας είναι αποδέκτης διηγήσεων από μεγαλύτερα άτομα. Στον «Αβασκαμό του Αγά» π.χ. η θεια-Σειραιϊνώ «δεν έπαθε τίποτε και επέζησε μέχρι του 1865. Ενενηκοντούτις, διηγείτο η ίδια το συμβάν». Οι ήρωές του βιώνουν τα ανθρώπινα πάθη με κίνηση και ρυθμό χορού τραγωδίας: αρραβωνιαστικές, σύζυγοι, κορίτσια, γριές, γειτόνισσες, ξαδέρφες, παιδιά, παλαβοί, αλαφροίσκιωτοι παίζουν το καθημερινό παιχνίδι της ζωής και του θανάτου. Τύποι ταπεινοί, απλοί, συνηθισμένοι, περιθωριακοί αντί να δρουν θυμούνται και στοχάζονται, οδηγούμενοι ασυνείδητα στη σταδιακή συνειδητοποίησή τους. Αρετές και κακίες ζωγραφίζονται ισόρροπα.

Μαγικά δρώμενα και μαγικές ενέργειες, κρυφά ερωτικά πάθη που ζητούν γιατρεία, ανομολόγητες επιθυμίες, ανεκπλήρωτοι και φανταστικοί έρωτες, αλαφροϊσκιωτοι που γυρεύουν διέξοδο στον κόσμο της ρέμβης και του ονείρου, τα ξεστρατίσματα του βίου και οι ενοχές, η αρνητική δύναμη του λόγου μέσα από τις κατάρες, τις μαύρες προφητείες, τις λεκτικές προσβολές, τη γλώσσα της μαγείας και τους αβασκαμούς, η αδικία ως άδικη τιμωρία ή ατιμωρησία, τα θαύματα, τα όνειρα, ο φόβος, η σωματική και ψυχική αρρώστια, η διαίσθηση του θανάτου και η επικοινωνία με το επέκεινα συνθέτουν το παπαδιαμαντικό τοπίο των επιλεγμένων διηγημάτων.

Στα αυτοβιογραφικά διηγήματα του τόμου («Αμαρτίας φάντασμα», «Τα δαιμόνια στο ρέμα», «Όνειρο στο κύμα», «Η Φαρμακολύτριά», «Υπό την βασιλικήν δρυν») κυριαρχούν η αμαρτία και το εωσφορικό στοιχείο. Ο Παπαδιαμάντης δοκιμάζεται από κρυφό και ανικανοποίητο ερωτισμό, πάθη, πειρασμούς. Αποκαλυπτικότερα την πάλη του με την αμαρτία παρουσιάζει στη «Φαρμακολύτριά». Στο «Αμαρτίας φάντασμα» η αμαρτία συλλαμβάνεται οντολογικά, η ψυχή εμφανίζεται ως στιγματισμένη λευκότητα: «Αλλ' όμως το λευκόν εκείνο πράγμα έσυρεν επάνω του, ή εσύρετο επ' αυτού μέγα μαυράδιον, μελανώτερον και από την πίσσαν... Επάνω εις το άνθος του αγρού, το λευκόν κρίνον των κοιλάδων, είχε κολλήσει η απεχθής κάμψη». Ανακαλούμε αυτόματα το αγγελικό και μαύρο φως του Σολωμού. Στον «Αλιβάνιστο» η εξομολόγηση της Μολώτας λυτρώνει και τον Αλιβάνιστο, ο οποίος επανεντάσσεται στην κοινότητα, αντιλαμβανόμενος την ανάσταση του Χριστού και ως δική του ανάσταση: «Αληθώς ανέστη, βρε! Δεν είμαι αλιβάνιστος!». Ο Παπαδιαμάντης διήνυσε το μαύρο εν πλήρει αθωότητι και υπήρξε ευαίσθητος και αισθαντικός παρατηρητής του κακού χωρίς να ηθικολογεί. Οι ήρωες και οι ηρωίδες του είναι δείγματα κοινωνικής παθολογίας του κακού. Η ίδια η ζωή του, ξοδεμένη στις ενοχές, είναι συνυφασμένη με το κακό.

Κινητήρια δύναμη των ιστοριών του Παπαδιαμάντη είναι η μνήμη και όχι η φαντασία. Συνεπικουρούμενη από τη νοσταλγία θησαυρίζει από την παιδική κυρίως ηλικία και δίνει ζωή στα διηγήματα. Η σύζευξη παρελθόντος-παρόντος γεννά καθολική αίσθηση. Εργαλείο του αποτελεί επίσης η παρατηρητικότητα, το βλέμμα. Αυτά που έβλεπε κι αυτά που αισθανόταν ήταν ένα. Ο ερωτισμός, κυρίαρχο στοιχείο στην παπαδιαμαντική σύλληψη και καταγραφή του κόσμου, είναι διάχυτος και στα ανθολογημένα διηγήματα. Όταν δεν είναι φανερός («Όνειρο στο κύμα», «Οι μάγισσες», «Υπό την βασιλικήν δρυν»), λανθάνει πίσω από την ατμόσφαιρα που δημιουργείται. Το «άφθαστον» είναι βασικό μοτίβο (βλέπε ενδεικτικά το «Άνθος του γιαλού»), η πρόσκαιρη ευτυχία πρόδηλη: «Ήμην ο άνθρωπος, όστις κατώρθωσε να συλλάβη με τας χείρας του προς στιγμήν εν όνειρον, το ίδιον όνειρόν του...» («Όνειρο στο κύμα»).

Είναι εμφανής στα διηγήματα του τόμου η προσπάθεια του Παπαδιαμάντη να διαβρώσει τον ρεαλισμό, συμβιβάζοντάς τον με την ποιητική ουσία. Συλλαμβάνει τον κόσμο δι' όλων των αισθήσεων. Στα πρωτοπρόσωπα διηγήματά του παρατηρείται μεγάλη ποιητική ένταση. Προβάλλονται οι αντιθέσεις ανάμεσα στο ευτυχισμένο παρελθόν και το αλγεινό παρόν, αποτέλεσμα της φθοράς του χρόνου. Έτσι, η άνασσα του δρυμού της παιδικής ηλικίας έχει τώρα εξαφανιστεί («Υπό την βασιλικήν δρυν»), από το όνειρον εις το κύμα δεν μένει παρά μια αισθησιακή ανάμνηση. Η ποιητικότητα αποδεικνύεται από την υποβλητική γλώσσα, την πυκνή μεταφορικότητα, την έντονη ρυθμικότητα, την ευφωνία. Ο Παπαδιαμάντης διαθέτει ποιητική νοημοσύνη, ενοφθαλμίζει στην πεζογραφία του τους τρόπους της ποίησης και θεάται τον κόσμο ως ποιητής. Δονείται από το στιγμιαίο, το ανεξήγητο, το παρορμητικό, το ένστικτο και τη διαίσθηση, το μεταφυσικό. Το ασυνείδητο οδηγεί τη γραφίδα του, το ορμέμφυτο και όχι η λογική. Μια ακατέργαστη μαύρη ομορφιά διατρέχει τα διηγήματα -καθαρά λυρικά ποιήματα.

Το απάνθισμα του Πασχάλη στηρίζει επαρκώς την εισαγωγή του. Μέσα από τα διηγήματα του τόμου αναδεικνύεται ένας Παπαδιαμάντης αυθεντικός, πολυσήμαντος, νεωτερικός, μυστικιστής, αιγιματικός, δημιουργικός ονειροπόλος, με υπαινικτικό χιούμορ και ειρωνεία, άνθρωπος του ελάχιστου, ιδιότυπα γοητευτικός, παρά τα κάποια ελαττώματα της γραφής του. Δεν ήταν δειλός ούτε συντηρητικός εκφραστής της παράδοσης, δεν υποτασσόταν στα συμβατικά κοινωνικά σχήματα, ήταν απείθαρχος, διαμαρτυρόμενος κοινωνικός παρατηρητής, ηθογράφος με κριτική διάθεση, βαθύς ψυχογράφος, συνειδητός θηρευτής αισθησιακών στιγμών, ειρηνικός επαναστάτης. Προτιμούσε την οδύνη του μαρτυρίου της καλλιτεχνικής δημιουργίας ή ενός ανομολόγητου έρωτα από την «υγεία» μιας τακτοποιημένης ζωής. Στο έργο του οι αντιθέσεις -το θείο και το δαιμονικό, η φύση και η πνευματικότητα, η αμαρτία και η αθωότητα- συναιρούνται δημιουργικά, το φυσικό συμφύρεται με το μεταφυσικό.

Τα Σκοτεινά παραμύθια συνιστούν μια αξιανάγνωστη και σημαντική ανθολογία διηγημάτων του Παπαδιαμάντη, γιατί ανιχνεύουν την ψυχοσύνθεση και αποκαλύπτουν τον μοντέρνο χαρακτήρα των εκφραστικών τρόπων του συγγραφέα. Επιπλέον: αφού τα βασικά συστατικά των ανθολογημένων διηγημάτων δημιουργούν ατμόσφαιρα παράδοξη, μαγική, άλογη, μυστηριακή, γοτθική και γκροτέσκο ενίοτε, σύνθεση ελκυστική στους νέους, το βιβλίο μπορεί να αποτελέσει όχημα προς την παπαδιαμαντική χώρα από μέρους και των νέων.

[Δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Εντευκτήριο*, τεύχ. 57, Απρίλιος-Ιούνιος 2002]